

Відмінність унітарного підприємства від товариства полягає у неможливості поділу статутного фонду унітарного підприємства на частини (паї).

Як видно, проблема організаційно-правових форм юридичних осіб, зокрема підприємств, не може бути вирішена без погодження положень ГК та ЦК України. Необхідно виробити єдиний підхід до цього питання, бо підприємства створюються, реєструються, здійснюють господарську діяльність, укладають договори, несуть відповідальність, що об'єктивно потребує диференційного законодавчого регулювання стосовно їх видів та організаційно-правових форм.

Надійшла до редколегії 22.10.04

О. Ткачова, здобувач НЮА України

Щодо змісту виправних робіт на сучасному етапі розвитку кримінально-виконавчої системи України

В системі кримінальних покарань виправні роботи належать до основних і мають багаторічну практику їх застосування за радянських часів. Цей вид покарання передбачений і в новому КК України 2001 р. Але в останні 10–15 років кількість випадків призначення судами виправних робіт неухильно падає. Так, якщо у 1989 р. питома вага засуджених до цього виду покарання в СРСР склала 26,3%, то з початку 90-х показники щодо практики застосування виправних робіт стали неухильно зменшуватися — спочатку у колишньому СРСР, потім вже і в незалежних державах¹. На сьогодні в Україні питома вага випадків призначення виправних робіт становить приблизно 4–5%. Отже, ситуація, що склалася, потребує ретельного аналізу змісту цього покарання і розроблення ефективних шляхів, спрямованих на збільшення практики застосування серйозної альтернативи позбавленню волі, якою є виправні роботи, тим більш, що інтерес до вивчення цього покарання викликаний тенденцією до

¹ Див.: *Михлин А. С.* Исправительные работы как альтернатива лишению свободы // <http://www.penalreform.org/russian/altern>.

поступового скорочення сфери застосування покарань, пов'язаних із ізоляцією від суспільства.

Виправні роботи – це традиційний для радянського права вид покарання, який був передбачений вже у перших законодавчих актах радянської держави. Змінювалася їх назва (обов'язкові, громадські, примусові, виправно-трудова, виправні тощо), відпадали або ж, навпаки, виникали деякі правообмеження, проте основні риси цього покарання залишалися незмінними.

Інституту покарання у виді виправних робіт присвячено чимало наукових досліджень. Особливо слід відзначити роботи А. Базунової, В. Богданова, І. Бушуєва, В. Гуськова, О. Міхліна, М. Стручкова, І. Шмарова та ін. Проте ці дослідження здебільшого проводилися ще за радянських часів, адже відбивали зміст цього покарання з точки зору соціалістичних догм і поглядів, із врахуванням реалій того часу. Сьогодні ж фактично відбулася зміна суспільно-політичного устрою, ми живемо в іншій формації, коли діють інші закони суспільного та економічного розвитку. Тому ті положення, які були актуальні ще 15–20 років тому, зараз вже не спрацьовують або ж потребують внесення істотних змін. Не ставлячи за мету здійснити критику наукової цінності робіт зазначених авторів, лише зауважимо, що у зв'язку з докорінними змінами державно-політичної системи суспільства, перебудовою соціально-економічних, культурних та інших відносин виникла потреба у переосмисленні змісту та сутності покарання у виді виправних робіт. Таким чином, цьому суміжному інституту кримінально-правового та кримінально-виконавчого характеру треба дати оцінку відповідно до тих змін, що відбулися та зараз продовжують відбуватися в українському суспільстві, і тих нових положень, що містить кримінальне та кримінально-виконавче законодавство стосовно даного інституту.

Якщо звернутися до ст. 27 КК України, то з'ясуємо, що в кримінальному законодавстві немає поняття покарання у виді виправних робіт. У цій статті лише вказується на строки виправних робіт, розмір стягнень та наслідки в разі ухилення від їх відбування.

У спеціальній літературі наводяться різноманітні визначення виправних робіт. При цьому вчені довільно ставляться до ознак цього виду покарання, що ускладнює виділення тих з них, які є «показовими» і властивими саме йому. Так, російський вчений Р. Галіакбаров вважає, що виправні роботи – це міра покарання, сутність якої полягає у примусовому залученні засудженого до праці на строк, зазна-

чений у вироку, із відрахуванням певної частини заробітку у доход держави¹. Дещо інакше розуміє виправні роботи Б. Леонт'єв. На його думку, зміст виправних робіт без позбавлення волі полягає в тому, що засуджений до цієї міри покарання піддається виправно-трудовому і виховному впливу, переважно за попереднім місцем роботи і завжди за попереднім місцем проживання без ізоляції його від суспільства. Якщо відкинути те, що зараз виправні роботи відбуваються лише за попереднім місцем роботи, цілком зрозумілим є бажання вченого зробити акцент на цілях даного покарання, але без пояснення механізму застосування покарання або принаймні проведення відмінності від однойменного адміністративного стягнення. Співзвучним останньому визначенню слід визнати й визначення, надане А. Івановою і С. Бондар, які вважають, що виправні роботи без позбавлення волі — це покарання, пов'язане з виправно-трудоим впливом на засудженого². У цьому визначенні єдине, що є інформативним для розкриття природи виправних робіт, так це вказівка про віднесення даного заходу саме до покарання.

Проаналізувавши наведені визначення, уявляється досить проблематичним приєднатися до будь-якого з них із таких причин.

По-перше, про які примусові роботи може йтися? Адже ані у ст. 29 КК УРСР 1960 р., ані у ст. 57 КК України 2001 р. не говориться про *примусову* працю, а тільки зазначається те, що виправні роботи відбуваються за місцем роботи засудженого. Щоправда, ст. 29 КК УРСР припускала виконання цього виду покарання і «в інших місцях, що визначалися органами, які виконували виправні роботи, але у районі проживання засудженого». Проте навіть таке становище не дало підстав вважати, що даний вид виправних робіт є примусовим.

У пошуках «кореня» проблеми співвідношення примусової праці і виправних робіт слід звернутися до історії становлення міжнародного законодавства про заборону примусової праці. У 1930 р. Генеральною конференцією Міжнародної Організації Праці (МОП) було прийнято Конвенцію про примусову працю, у п. «с» ст. 2 якої зазначалося, що термін «примусова чи обов'язкова праця» не включає всяку роботу або службу, що вимагається від будь-якої особи внаслідок вироку, винесеного рішенням судового органу, за умови, якщо ця робота або служ-

¹ Див.: Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. — Саратов, 1997. — С. 292.

² Див.: *Іванова А., Бондарь С.* Практика назначения и исполнения наказания в виде исправительных работ без лишения свободы // Сов. юстиция. — 1984. — № 22. — С. 13 (С. 13–14).

ба провадитиметься під наглядом і контролем державної влади і якщо вказану особу не буде відступлено чи передано у розпорядження приватних осіб, компаній чи громад. Не викликає сумнівів, що саме цей міжнародний документ мав на увазі радянський законодавець під час розроблення кримінальних покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом на засуджених, до яких належали й виправні роботи.

У 1957 р. Генеральна конференція МОП на своїй 40-й сесії прийняла Конвенцію про скасування примусової праці. Зокрема, в цьому документі йдеться про те, що «будь-який член Міжнародної Організації Праці, який ратифікував цю Конвенцію, зобов'язується скасувати примусову чи обов'язкову працю та не вдаватися до будь-якої її форми: а) як засобу політичного впливу чи виховання, або як міри покарання за наявності або вираженні політичних поглядів чи переконань, які суперечать встановленій політичній, соціальній або економічній системі; с) як засобу підтримання трудової дисципліни». У той же час терміном «примусова чи обов'язкова праця» згідно з ст. 4 Європейської конвенції про права людини 1950 р. не охоплюється будь-яка робота, виконання якої звичайно вимагається під час ув'язнення людини після її засудження компетентним судом¹. Але виправні роботи *не пов'язані з ув'язненням*, тому взагалі некоректно ставити питання про співвідношення цього виду покарання та примусової праці.

По-друге, хіба ж можна говорити про виправний характер робіт, якщо засуджений після винесення вироку продовжує працювати на тому самому місці, на якому працював і до осудження? Тим паче, що зараз засуджена особа відбуває виправні роботи згідно з законом тільки за попереднім місцем роботи. Отже, характер виконуваних людиною виробничих функцій не змінюється. Тому видається, що робота засудженого не набуває будь-яких виправних якостей, нових ознак. Якщо і може йтися про будь-яке виправлення взагалі, то таким чинником є виправлення засудженого не працею, а певними матеріальними обмеженнями. І однозначно відповісти на це питання дуже складно, оскільки будь-яке обмеження не завжди сприяє прищепленню якихось твердих принципів правослухняної поведінки, які згодом стають внутрішнім стрижнем людини щодо неприпустимості у майбутньому протиправної поведінки. Принаймні, ці матеріальні обмеження не несуть у собі настільки серйозного карального елемен-

¹ Див.: Європейська конвенція про права людини // Спеціальний випуск № 30 інформаційно-аналітичного бюлетеня «Права людини». – Х., 1997. – С. 6.

та, щоб служитиме й надалі гарантом невчинення нового правопорушення.

Щодо цього слід, напевно, погодитися з тими радянськими вченими, які свого часу піддали критиці термін «виправні роботи», виступаючи проти їх визнання за місцем роботи засудженого самотійною мірою покарання і всіляко доказуючи їх схожість зі штрафом¹. Разом з тим таке розуміння виправних робіт, на нашу думку, є вірним лише у певній частині, оскільки вважати виправні роботи за місцем роботи лише майновим стягненням, замаскованим штрафом, чимось середнім між штрафом і умовним засудженням, замаскованим штрафом у розстрочку — означає ігнорувати їх кримінально-правове і виправне трудове значення². Якщо відкинути ідеологічну данину радянським часам, то наведене висловлювання є цілком справедливим у частині неприпустимості ігнорування кримінально-правового значення виправних робіт. Що ж стосується висловлювання щодо виправно-трудового значення цього виду покарання, то зазначимо таке. На той історичний проміжок часу, коли проводилися дослідження змісту покарання у виді виправних робіт, ці висновки у принципі були достатньо обґрунтовані з теоретичної точки зору. Річ у тім, що виправні роботи як такі, у тому числі й за місцем роботи, характеризувалися тим, що засуджений піддавався не тільки і не стільки матеріальним обмеженням, а головним чином тим, що на нього під час відбування покарання справлявся виховний вплив. Звичайно ж, у світлі останніх розробок у галузі кримінально-виконавчого права можна сперечатися з приводу сили та ефективності даного впливу, його виховного значення, методів, які застосовувалися при цьому, навіть стверджувати, що це зовсім не позитивне явище, а цілком визначений тиск на людину, яка працює у трудовому колективі, чи вважати, що такий вплив взагалі-то й неможливий³, проте раніше хоча б формально ця робота з боку громадських організацій, підприємств, установ все ж таки проводилася із засудженим. Згідно з ст. 100 Виправно-

¹ Більш докладно про це див.: *Познышев С. В.* Учебник уголовного права. — М., 1923.

² Див.: *Стручков Н. А.* Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. — Саратов, 1997. — С. 206; Советское исправительно-трудовое право / Под общ. ред. Б. С. Утевского. — М., 1960. — С. 264.

³ Див.: *Степанюк А. Ф.* Сущность исполнения наказания. — Х., 1999; *Михлин А. С., Стручков Н. А., Шмаров И. В.* Теоретические проблемы правового регулирования исполнения наказания // Сов. государство и право. — 1988. — № 4. — С. 67–75 та ін.

трудового кодексу України 1970 р. на адміністрацію підприємств, установ, організацій, в яких працює засуджений до виправних робіт, покладалися, зокрема, обов'язок доведення вироку до відома членів трудового колективу; контроль за поведінкою засудженого, участь у проведенні з ним виховної роботи; трудове виховання засудженого у дусі добросовісного ставлення до праці, дотримання трудової і державної дисципліни. При цьому вважалося, що велике виховне значення мало доведення вироку до відома колективу, де працює засуджений. Це підвищувало його виховний вплив, сприяло створенню обстановки нетерпимості і загального осуду злочину і злочинця, формуванню громадської думки, підвищенню авторитету суду, мобілізації громадськості на боротьбу зі злочинністю, усуненню причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, дозволяло краще організовувати і проводити із засудженими виховну роботу тощо. Форми такої участі у проведенні виховної роботи із засудженим були різноманітні: індивідуальні і групові бесіди з ним, виступи на зборах колективів працівників, профспілкових зборах, на яких обговорювалися результати праці засуджених, у пресі тощо.

Новий Кримінально-виконавчий кодекс України 2003 р., на відміну від ВТК України 1970 р., не покладає на керівництво підприємств і організацій, де працює засуджений до виправних робіт, обов'язок щодо проведення з ним виховної роботи. Так, у ст. 44 КВК зазначається, що на власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу, в якій працює засуджений до виправних робіт, покладається щомісячне відрахування визначеної вироком суду частини заробітної плати і перерахування утриманої суми в доход держави; додержання порядку та умов відбування покарання, передбачених Кодексом; своєчасне інформування кримінально-виконавчої інспекції про ухилення засудженого від відбування покарання, переведення засудженого на іншу роботу чи посаду, а також його звільнення тощо. Обов'язок щодо проведення із засудженим до виправних робіт виховної роботи покладається на кримінально-виконавчу інспекцію, проте в чому вона полягає, законом не визначається.

Сьогодні, на наш погляд, в умовах деградації громадської думки, моральних засад суспільства навіть такий захід, як доведення змісту вироку до відома трудового колективу, не виконує виховної функції, як колись. Єдине, що дійсно може за цим статися, так це створення навколо засудженого атмосфери психологічного неприйняття колективом, пересудів та ін. Отже, в такому ракурсі доведення змісту вироку до відома трудового колективу несе, безперечно, додаткове караль-

не навантаження. Проте не слід підмінювати суто каральну сторону даного елемента будь-якими міркуваннями про значний виховний момент, оскільки скоріше відбуваються приниження та озлоблення людини, ніж її виховання.

По-третє, змістом покарання є лише кара, за допомогою якої досягаються цілі покарання. У виправних роботах кара полягає не у праці як такій, оскільки вона якою була до засудження, такою і залишилася після нього. Більш того, праця для однієї людини – це, так би мовити, природна потреба, спосіб самовираження. Залишаючись джерелом існування, праця стає головним чином процесом задоволення внутрішніх потреб будь-якої особи у вільному і всебічному розвитку, що є її умовою вільного і всебічного розвитку всіх¹. Для декого праця – це основне джерело існування його та його близьких, так би мовити, необхідна умова для підтримання життєдіяльності. Отже, карати такою працею немає сенсу. Тому в чому ж, власне, полягає кара? На думку І. Бушуєва, зміст кари, притаманний виправним роботам без позбавлення волі, створює низка елементів. До них належить сам факт покарання, оскільки визнання людини винною у вчиненні злочину означає негативну морально-політичну оцінку особи від імені держави, виникнення судимості, стягнення із заробітку, тобто майнові правообмеження, втрату права самостійно залишати роботу². Такої ж точки зору додержуються й М. Стручков, Н. Кукушкіна та ін.³

Вважаємо, що у цілому слід погодитися з такою позицією вчених, проте необхідно зробити певні застереження. Річ у тім, що сьогодні законодавцем дещо звужено обсяг правообмежень, які становлять зміст кари. Фактично особи, засуджені до виправних робіт, мають усі громадянські права з обмеженнями, котрі передбачаються виправними роботами як видом покарання, а також впливають з вироку суду⁴. Так, згідно з КВК засудженим надається чергова відпустка, час якої

¹ Див.: *Философский словарь* / Под ред. И. Т. Фроловой. – М., 1986. – С. 491.

² Див.: *Бушуев И. А. Исправительные работы*. – М., 1968. – С. 48–57.

³ Див.: *Стручков Н. А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью*. – Саратов, 1997; *Кукушкина Н. П. Условия отбывания наказания в виде исправительных работ без лишения свободы*. – М., 1973 та ін.

⁴ Див.: *Вербенський М. Г. Покарання, не пов'язані з позбавленням волі: загальна характеристика і проблеми застосування // Новий кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. [Харків] 25–26 жовт. 2001 р. / Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. – К.; Х., 2002. – С. 86.*

не зараховується до строку відбування покарання; стаж роботи під час відбування виправних робіт включається до загального трудового стажу, у зв'язку з чим зберігаються усі соціальні пільги (право на одержання пенсії, надбавок до ставок заробітної плати за вислугу, додаткові відпустки тощо). Отже, єдине обмеження трудової сфери, встановлене для засудженого до виправних робіт, — заборона самостійно звільнитися з роботи за власним бажанням. У зв'язку з цим В. Петрашев зазначає, що законодавець практично не встановив ніяких правообмежень для засудженого до виправних робіт. Те, що засуджений не може звільнитися з роботи за власним бажанням без згоди органу, який контролює поведінку засудженого, в умовах постійного скорочення робочих місць є надуманим обмеженням¹.

Під час виконання цього покарання можуть бути встановлені деякі небажанні для засудженого заборони і покладені обов'язки. Однак це стосується тільки тих осіб, які не додержуються звичайних норм поведінки, встановлених і для законослухняних громадян у виробничій сфері (наприклад, догана у зв'язку з невиконання або неналежним виконанням трудових обов'язків, обов'язок відшкодувати матеріальні збитки тощо). Такий підхід, без сумніву, є вірним, адже він у складних умовах соціально-економічної дійсності (безробіття, скорочення робочих місць, соціальна незахищеність широких верств населення) відобразив потреби часу — надати надійний соціальний захист будь-якій людині, навіть правопорушнику, сьогодні та у майбутньому.

Уявляється, що визначитися зі змістом покарання у виді виправних робіт не можна без глибокого наукового осмислення змісту цього покарання. Як вже зазначалося, цій проблемі приділялася значна увага вже раніше, однак майже всі дослідження були пов'язані з організацією та проведенням виховної роботи із засудженими з боку членів трудового колективу та визнанням змісту виправних робіт у єдності каральних та виховних елементів, сукупності кари, режиму, виправно-трудоного та ідейно-політичного впливу, що здійснюються без ізоляції засудженого від суспільства². Але ні про яку єдність *каральних* та *виховних* елементів покарання сьогодні не може йтися, оскільки у змісті виправних робіт є тільки *кара*, до речі, як і в будь-якому по-

¹ Петрашев В. Н. К вопросу о проблеме наказания в новом УК Российской Федерации // Сб. науч. трудов. Северный Кавказ: борьба с преступностью. — Ростов н/Д, 1997. — С. 75.

² Див.: Базунов А. П. Вопросы теории и практики исправительных работ без лишения свободы в советском праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1956. — С. 9.

каранні. Саме через визначення обсягу правообмежень, які становлять зміст кари, можна навести адекватне поняття виправних робіт.

Отже, більш докладно зупинимося на каральній стороні виправних робіт. Як вже зазначалося, сам факт засудження до виправних робіт як і до будь-якого іншого покарання, є карою, котра з моменту оголошення вироку суду проявляється в негативній моральній оцінці особи засудженого судовим органом від імені держави. Але за цією ознакою виправні роботи навряд чи відрізняються від інших покарань. Тобто негативна оцінка, осуд злочинця є спільною змістовною ознакою, властивою будь-якому покаранню, передбаченому у системі покарань, і за цією ознакою виправні роботи не відрізняються від інших покарань.

Згідно з ст. 89 КК особи, засуджені до виправних робіт, упродовж одного року після відбуття покарання мають судимість. Це ще один елемент, який становить зміст кари. Проте, як і попереднє положення, у цій частині каральний елемент, який полягає у судимості, притаманний також іншим покаранням. Принципова відмінність полягає лише у тривалості стану судимості.

Хоча два вищезазначені елементи каральної сторони визначають зміст виправних робіт як покарання, а тому обов'язково повинні знайти відображення у понятті виправних робіт, але основний акцент у плані кари треба зробити на іншій сфері правообмежень. Цю сферу становить комплекс трудових правовідносин, через обмеження яких настає обмеження майнової сфери засудженого. Однак ці обмеження за новим законодавством мають менший обсяг, ніж раніше, і полягають лише у стягненні із заробітку певної грошової суми, розмір якої визначено судом, і забороні звільнення за власним бажанням без узгодження цього питання з органом, який відає виконанням виправних робіт. Ніяких інших матеріальних збитків або трудових обмежень у зарахуванні стажу, вислуги, наданні чергових відпусток тощо засуджений не несе. Таким чином, на сьогодні максимально зроблено для того, щоб обсяг кари привести у відповідність з тим місцем, яке виправні роботи посідають у шкалі покарань. У цьому є певна логіка, але основне, на наш погляд, полягає в тому, що кара не відчуватиметься людиною і у майбутньому після відбуття покарання (наприклад, недостатність загального трудового стажу або стажу за фахом для одержання через багато років пенсії).

Підбиваючи підсумок викладеному, зауважимо, що виправні роботи як вид кримінального покарання у вітчизняній практиці мають давню історію, якою цілком доведено «життєздатність» та доцільність

застосування у багатьох випадках саме цього виду покарання як альтернативи позбавленню волі. На підставі аналізу змісту покарання, про яке йдеться, зазначимо: виправні роботи — це заходи примусового характеру, які застосовуються від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочинного діяння, та полягають у обмеженні трудової сфери у вигляді стягнення певного відсотку із заробітку і забороні звільнитися за власним бажанням, а також тягнуть за собою судимість. Власне, примусовість цього покарання полягає у зобов'язанні засудженого підкорятися тим вимогам, які встановлені законодавством і спрямовані на обмеження трудової сфери особи, отже, й матеріальної сфери, що у решті-решт є не чим іншим, як проявом кари.

Надійшла до редколегії 10.10.04